

KIERUNKI ROZWOJU OTWARTEGO DOSTĘPU DO PUBLIKACJI I WYNIKÓW BADAŃ NAUKOWYCH W POLSCE

Ewa Adaszyńska

Biblioteka Uniwersytecka

W październiku 2015 r. minister nauki i szkolnictwa wyższego przyjął po konsultacjach społecznych *Kierunki rozwoju otwartego dostępu do publikacji i wyników badań naukowych w Polsce*¹. Dokument zawiera założenia polityki otwartego dostępu oraz zalecenia dla instytucji finansujących badania (Narodowego Centrum Nauki, Narodowego Centrum Badań i Rozwoju, Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego), a także jednostek badawczych i naukowych, uczelni oraz wydawców. Jest on następstwem *Zaleceń Komisji Europejskiej z dnia 17 lipca 2012 w sprawie dostępu do informacji naukowej i jej ochrony (2012/417/UE)*² dla krajów członkowskich, zobowiązanych do przygotowania polityki krajowej. Jego głównym celem jest dążenie do upowszechniania i wolnego dostępu do publikacji i treści naukowych powstałych w wyniku badań finansowanych ze środków publicznych z uwzględnieniem ochrony praw własności intelektualnej.

Dokument ma charakter ogólny - wyznacza strategiczne kierunki rozwoju otwartego dostępu w Polsce. Zgodnie z planem ministerstwa wprowadzany jest stopniowo, początkowo jako zalecenie, później natomiast model otwartego dostępu do nauki ma być obowiązkowy. Powstał w wyniku konsultacji z Zespołem doradczym ds. otwartego dostępu do treści naukowych, powołanym przez ministra nauki i szkolnictwa wyższego Zarządzeniem z dnia 20 marca 2015 r.³ Zespół obejmował ekspertów reprezentujących jednostki naukowe, uczelnie, biblioteki, redakcje czasopism oraz wydawnictwa naukowe.

Realizacja polityki otwartego dostępu z uwzględnieniem technicznych, prawnych i organizacyjnych aspektów wdrożenia nie powinna trwać w opinii MNiSW dłużej niż 2 lata od dnia opublikowania dokumentu. To czas na wypracowanie przez interesariuszy własnych polityk otwartego dostępu, szczegółowej oceny stanu wdrażania, dalszych działań w tym zakresie, a także przygotowania środowiska naukowego na proponowane zmiany.

Wolny dostęp do wiedzy oznacza powszechny, bezpłatny, wolny dostęp do publikacji elektronicznych o treści naukowej i edukacyjnej: czasopism, rozpraw doktorskich, prac dyplomowych, materiałów konferencyjnych, raportów i wyników badań oraz publikacji naukowych, których podstawą prawną są otwarte, wolne licencje posiadaczy praw autorskich lub przejście utworu do domeny publicznej. Dzięki wykorzystaniu otwartych licencji twórca może szczegółowo określić formy wykorzystania publikacji⁴.

Model dotychczasowy, oparty na druku i systemie opłat za dostęp do publikacji naukowych, ma charakter wykluczający, ponieważ krąg osób i instytucji posiadających dostęp do wyników badań pozostaje ograniczony. Stopniowa zmiana sposobu dystrybucji publikacji i wyników badań naukowych, oparta na nowych technologiach informacyjno-komunikacyjnych oraz zasadzie otwartości, ma na celu zwiększenie dostępności, a także wykorzystanie publikacji oraz wyników badań naukowych finansowanych ze środków publicznych, a w efekcie pełniejsze wykorzystanie potencjału polskiej nauki w interesie całego społeczeństwa. Otwarty dostęp racjonalizuje koszty dystrybucji wiedzy, prowadzi też do maksymalizacji zwrotu inwestycji w badania naukowe.

Przykładem otwartości są licencje krajowe finansowane przez MNiSW, które gwarantują instytucjom naukowym bezpłatny dostęp do najważniejszych światowych publikacji specjalistycznych, m. in. takich wydawnictw jak Springer, Elsevier, Wiley, Nature Publishing oraz wielu innych w ramach Wirtualnej Biblioteki Nauki. WBN jest istotnym wsparciem prac badawczych, rozwojowych i wdrożeniowych we wszystkich dziedzinach wiedzy i specjalnościach naukowych w Polsce⁵.

Model otwartości cieszy się w świecie dużą popularnością. Serwis Registry of Open Access Repositories Mandatory Archiving Policies rejestruje około 770 otwartych mandatów przyjętych przez instytucje na całym świecie⁶.

Na rzecz otwartej nauki działa szereg instytucji europejskich. 17 grudnia 2007 r. Europejska Rada ds. Badań Naukowych (European Research Council - ERC) opublikowała *Wytyczne dotyczące otwartego dostępu (ERC)*⁷. Na ich podstawie wymaga, aby wszystkie recenzowane publikacje naukowe, powstałe w ramach projektów finansowanych przez ERC, były umieszczane w repozytoriach instytucjonalnych lub dziedzinowych w modelu otwartym, do sześciu miesięcy

1 Zob. *Kierunki rozwoju otwartego dostępu do publikacji i wyników badań naukowych w Polsce*, dostęp: http://www.nauka.gov.pl/g2/orygina/2015_10/9f62cc350837b942e51ae23dd1f23df8.pdf.

2 *Zalecenia Komisji Europejskiej z dnia 17 lipca 2012 w sprawie dostępu do informacji naukowej i jej ochrony*, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 194/39, dostęp: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:194:0039:0043:PL:PDF>.

3 Zespół doradczy ds. otwartego dostępu do treści naukowych, dostęp: <http://www.infor.pl/akt-prawny/U16.2015.006.0000018,zarzadzenie-ministra-nauki-i-szkolnictwa-wyzszego-w-sprawie-powolania-zespołu-doradczego-do-spraw-otwartego>.

4 Zob. B. Bednarek-Michalska, *Open Access – nowy model komunikacji naukowej*, Toruń 2008.

5 Wirtualna Biblioteka Nauki, dostęp: <http://wbn.edu.pl/>.

6 ROARMAP, Dostęp: <http://roarmap.eprints.org/>.

7 ERC Scientific Council Guidelines for Open Access, dostęp: https://erc.europa.eu/sites/default/files/document/file/erc_scc_guidelines_open_access.pdf.

cy od daty ich opublikowania. Politykę otwartego dostępu prowadzi także Komisja Europejska, która przyjęła otwarty dostęp do publikacji naukowych jako zasadę w *Programie Horyzont 2020*⁸, a wcześniej realizowała *Pilotaż Open Access* w ramach *Siódmego Programu Ramowego 2008-2014*.

Upowszechnianie otwartego dostępu do publikacji i wyników badań naukowych jest trendem światowym i ma charakter ponadnarodowy. Dokument polski podkreśla potrzebę kontynuacji, intensyfikacji oraz koordynacji działań związanych z rozwojem wolnego dostępu na poziomie krajowym. Odpowiada na *Zalecenie Komisji Europejskiej z 2012 r.* i ma na celu wspólną politykę dla krajowych podmiotów finansujących badania naukowe ze środków publicznych (NCN, NCBR, MNiSW) oraz instytucji naukowych, uczelni oraz wydawców. Dzięki temu możliwe będzie wdrażanie otwartego dostępu w sposób skoordynowany i spójny w skali kraju.

Polityka otwartego dostępu przedstawiona w *Kierunkach rozwoju otwartego dostępu do publikacji i wyników badań naukowych w Polsce* opiera się na pięciu zasadach⁹:

1. **Otwartości** - publikacje naukowe, które powstały w wyniku badań finansowanych ze środków publicznych, powinny być publicznie dostępne.
2. **Równoległych dróg** - dostęp może być zapewniony poprzez publikację w otwartych recenzowanych czasopiśmie i książkach naukowych (tzw. droga złota) oraz umieszczanie publikacji w repozytoriach (tzw. droga zielona)¹⁰.
3. **Szybkiego dostępu** - prace powinny być udostępnione w jak najkrótszym czasie od daty ich publikacji, najlepiej natychmiast.
4. **Maksymalizacji jakości treści** - udostępniane prace powinny być jak najbliższe wersji opublikowanej, najlepiej w tzw. ostatecznej wersji wydawcy, czyli wersji artykułu naukowego, który ukazał się w czasopiśmie naukowym, lub wersji książki opracowanej przez wydawcę.

8 Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) Nr 1290/2013 z dnia 11 grudnia 2013 r. ustanawiające zasady uczestnictwa i upowszechniania dla programu Horyzont 2020 – programu ramowego w zakresie badań naukowych i innowacji (2014–2020) oraz uchylające rozporządzenie (WE) nr 1906/2006, dostęp: http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/legal_basis/rules_participation/h2020-rules-participation_pl.pdf

9 Kierunki rozwoju, op. cit. s. 4-5.

10 W przypadku **drogi złotej**, wydawca zapewnia otwarty dostęp gratis lub libre do utworu umieszczonego w czasopiśmie naukowym lub książce. W przypadku **drogi zielonej** autor zapewnia otwarty dostęp gratis albo libre do utworu zdeponowanego w repozytorium.

Otwarty dostęp gratis, to darmowy i otwarty dostęp – rozpowszechnianie utworu w taki sposób, aby każdy mógł mieć do niego dostęp w miejscu i w czasie przez siebie wybranym oraz możliwością nieodpłatnego i nieograniczonego technicznie korzystania z niego zgodnie z właściwymi przepisami.

Otwarty dostęp libre, to wolny i otwarty dostęp – rozpowszechnianie utworu w taki sposób, aby każdy mógł mieć do niego dostęp w miejscu i w czasie przez siebie wybranym wraz z udzieleniem każdemu licencji na nieograniczone, nieodpłatne i niewyłączne korzystanie z niego oraz z jego ewentualnych opracowań; licencja może zawierać postanowienia nakładające na korzystającego zobowiązania nienaruszające istoty uprawnień do nieograniczonego, nieodpłatnego i niewyłącznego korzystania, takie jak obowiązek przekazania odbiorcy informacji o twórcy, producencie lub wydawcy, przedmiocie licencji oraz o jej postanowieniach, lub obowiązek udostępnienia odbiorcom przedmiotu licencji lub jego opracowania na takiej samej licencji (wolna licencja). Zob. Wdrożenie i promocja otwartego dostępu do treści naukowych i edukacyjnych, pod red. M. Niezgódki Warszawa 2011, s. 264-265, dostęp: https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1545/20120208_EKSPERTYZA_OA_ICM.pdf?sequence=1; K. Siewicz, Prawo autorskie i wolne licencje, Koalicja Otwartej Nauki, Fundacja Nowoczesna Polska 2010, dostęp: <http://koed.org.pl/wp-content/uploads/2014/09/siewicz-prawo-autorskie-i-wolne-licencje.pdf>

5. **Maksymalizacji korzyści** - publikacje powinny być udostępniane w modelu otwartego dostępu libre, najlepiej na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa (CC-BY) lub licencji Creative Commons Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach (CC-BY-SA)¹¹.

Upowszechnianie dostępu do wyników badań naukowych możliwe jest dzięki wykorzystaniu portali internetowych, repozytoriów, elektronicznych baz danych oraz serwisów udostępniających otwarte dane do ponownego wykorzystywane przez innych badaczy, zgodnie z zakresem wyznaczonych licencji. Udostępniane w postaci cyfrowej publikacje oraz wyniki badań naukowych muszą być publikowane w formatach umożliwiającym ich maszynowe przetwarzanie, a metadane prezentowane w standardach międzynarodowych, muszą one uwzględniać także wytyczne przepisów krajowych lub instytucjonalnych polityk otwartego dostępu. Dane o publikacjach naukowych, wdrożeniu wyników badań naukowych i prac rozwojowych oraz czasopiśmie naukowych wraz z ich punktacją oraz cytowaniami w bazie POLindex zawiera też *Zintegrowany System Informacji o Nauce i Szkolnictwie Wyższym „POL-on”*.

MNiSW zaleca deponowanie w repozytoriach utworów finansowanych ze środków publicznych, a w szczególności:

1. Publikacji zamieszczonych w:
 - a. czasopiśmie z współczynnikiem wpływu znajdującym się w bazie *Journal Citation Reports* (wykaz czasopiśm naukowych MNiSW - lista A),
 - b. punktowanych czasopiśmie nieposiadających współczynnika wpływu (wykaz czasopiśm naukowych MNiSW - lista B),
 - c. czasopiśmie znajdującym się w bazie ERIH (wykaz czasopiśm naukowych MNiSW - lista C).
2. Recenzowanych publikacji w czasopiśmie naukowych spoza wykazu MNiSW.
3. Recenzowanych materiałów z konferencji krajowych i międzynarodowych współfinansowanych ze środków publicznych.
4. Monografii naukowych, również wieloautorskich.
5. Rozpraw doktorskich.

Ministerstwo zaleca rozwiązania umożliwiające realizację następujących postulatów:

- Uzyskanie finansowania na badania naukowe czy prace rozwojowe powinno wiązać się z deklaracją otwartego dostępu do publikacji naukowych powstałych w jego wyniku.
- Monitorowanie przez NCBR i NCN otwartego dostępu do publikacji i danych powstałych w wyniku badań finansowanych lub współfinansowanych z ich budżetu.

11 Licencje Creative Commons umożliwiają swobodne dzielenie się twórczością w sieci zgodnie z prawem autorskim. Autor ma możliwość łatwego udostępniania i rozpowszechniania swoich prac oraz określenia, na co pozwala odbiorcy. Licencje CC są nieodpłatne i niewyłączne, obowiązuje każdego, kto z nich korzysta, bez ograniczeń czasowych i terytorialnych. Wszystkie licencje CC mają cechy wspólne (m.in. poszanowanie praw autorskich osobistych) oraz dodatkowe warunki wybrane przez licencjodawcę - czyli twórcę lub posiadacza praw autorskich. Twórca zawsze zachowuje prawa autorskie, a jednocześnie umożliwia innym kopiowanie i rozpowszechnianie swojego dzieła. Dodatkowo może określić, czy wykorzystywanie go może odbywać się wyłącznie w warunkach niekomercyjnych oraz czy zezwala na tworzenie utworów zależnych. Licencje CC tworzone są na podstawie czterech warunków: **Uznanie autorstwa** (attribution) BY – atrybut ten nakazuje, aby licencjobiorca przekazywał wraz z rozpowszechnianym utworem informacje o autorstwie, źródle oraz o samej licencji. **Używanie niekomercyjne** (non-commercial) NC – atrybut ten zawęza uprawnienia licencjodawcy do korzystania z utworu i opracowań wyłącznie w celach niekomercyjnych. **Na tych samych warunkach** (share-alike) SA – atrybut ten oznacza rozpowszechnianie utworów tylko na tej samej licencji, co dzieło oryginalne. **Bez utworów zależnych** (non-derivatives) ND – atrybut ten zakazuje tworzenia utworów zależnych – zob. Wolne licencje w nauce: instrukcja, oprac. zbiorowe przygotowane w ramach booksprintu Biblioteki Otwartej Nauki 14/06/2013, s. 23-24.

Otwarty dostęp do publikacji naukowych powinien dotyczyć ostatecznych wersji wydawcy lub ostatecznych wersji autorskich utworów, opublikowanych w formie artykułu w recenzowanym czasopiśmie naukowym lub w formie monografii, w czasie do 6 miesięcy od ich opublikowania.

Podmiotom finansującym badania naukowe ze środków publicznych, zaleca się uwzględnienie kosztów publikacji w otwartym dostępie w kosztach kwalifikowanych projektu.

Zalecane jest zapewnienie otwartego dostępu libre na licencji Creative Commons - Uznanie autorstwa lub Creative Commons Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach. Gdy nie jest to możliwe - należy rozważyć zapewnienie otwartego dostępu gratis¹².

Poparcie dla zasad otwartego dostępu do publikacji naukowych w Polsce wyraziło Prezydium Polskiej Akademii Nauk oraz Prezydium Konferencji Rektorów Akademickich Szkół Polskich deklarując wsparcie dla inicjatyw związanych z modelem otwartej nauki oraz wdrożenia spójnego systemu rozwiązań repozytoryjnych, przy równoczesnym rekomendowaniu autorom publikacji zasady udzielania niewyłącznych licencji wydawniczych¹³.

Uczelnie i jednostki naukowe powinny tworzyć własne polityki zgodne z wyznaczonymi standardami poprzez pełnomocników do spraw otwartego dostępu do publikacji i wyników badań naukowych. Powinny też tworzyć własne instytucjonalne repozytoria, są one bowiem kluczowym elementem nowoczesnego, efektywnego systemu dystrybucji i zarządzania wiedzą, a ich posiadanie leży w interesie uczelni.

Repozytorium instytucjonalne to zespół usług, które uczelnia lub inna instytucja naukowa oferuje swojej społeczności w celu upowszechniania oraz zarządzania cyfrowymi dokumentami tworzonymi przez instytucję oraz jej członków, poprzez zorganizowaną organizację dostępu do utworów, ich długoterminowe zabezpieczenie oraz rozpowszechnianie.

W upowszechnianiu idei wolnego dostępu ważną rolę odgrywają biblioteki akademickie, które od lat tworzą cyfrowe biblioteki i repozytoria oraz metadane w standardach międzynarodowych, pozyskują licencje na utwory chronione prawem autorskim oraz zajmują się doradztwem, szkoleniami i promocją.

MNiSW zobowiązane jest do:

Utworzenia krajowego „repozytorium sierocego” dla jednostek naukowych i uczelni, które nie mogą zapewnić swoim pracownikom dostępu do własnych bądź współdzielonych repozytoriów (w miarę posiadanych środków).

Przedstawienia wymagań technicznych dla repozytoriów instytucjonalnych w celu ujednolicenia ze standardami europejskimi i światowymi, ich interoperacyjności, zapewnienia trwałości zasobów, dostępów i metadanych.

Zapewnienia wspólnych rozwiązań informatycznych oraz usług hostingowych wspierających tworzenie i samodzielne zarządzanie repozytoriami przez jednostki naukowe przy zachowaniu logicznej integracji danych i dostępu do nich.

MNiSW zakłada możliwość zarekomendowania środowisku naukowemu wolnego i otwartego oprogramowania,

opartego na istniejących standardach, co pozwoli na prowadzenie otwartych repozytoriów oraz otwartych czasopism naukowych wraz z usługą hostingową.

W Polsce jest ponad 2100 czasopism naukowych finansowanych bądź dofinansowanych ze środków na działalność upowszechniającą naukę, działalność statutową czy programy MNiSW. Środki finansowe na podniesienie poziomu naukowego i umiędzynarodowienie czasopism naukowych oraz upowszechnienie informacji o wynikach badań naukowych lub prac rozwojowych mogą uzyskać wyłącznie wydawcy czasopism, w tym uczelnie i jednostki naukowe, które zapewniają otwarty dostęp do publikowanych czasopism w sieci w zalecanym modelu libre. Dofinansowanie obejmuje:

1. zagranicznych recenzentów publikowanych prac,
2. zagranicznych naukowców w radzie naukowej czasopisma,
3. anglojęzyczne wersje wydawanych publikacji,
4. digitalizację publikacji i monografii naukowych w otwartych dostęпах sieciowych,
5. wdrożenie procedur zabezpieczających oryginalność publikacji naukowych.

Publikacje powinny zawierać prawidłowe metadane oraz bibliografię załącznikową, umożliwiającą automatyczną analizę cytowań oraz wymianę metadanych w standardach takich jak protokół OAI-PMH. Dofinansowanie powinno obejmować czasopisma wydawane w otwartym modelu libre oraz czasopisma, które zadeklarują zmianę na model otwarty libre w ciągu 6 miesięcy od daty otrzymania dofinansowania.

Część wydawców czasopism niedotowanych ze środków publicznych umożliwi autorom udostępnienie publikacji w wybranych repozytoriach bezpłatnie, po upływie określonego terminu od daty publikacji. MNiSW zaleca autorom korzystanie z tej możliwości.

Publikowanie w wolnym dostępie odnosi się nie tylko do czasopism, ale także książek, rozpraw doktorskich oraz danych badawczych.

Ministerstwo rozważa wprowadzenie obowiązku udostępniania elektronicznej wersji rozpraw doktorskich w otwartym repozytorium gratis lub libre i to nie tylko na 10 dni przed obroną. Nie ma to dotyczyć rozpraw objętych ochroną informacji niejawnych oraz przed wydaniem ich w postaci drukowanej.

W wolnym dostępie powinny funkcjonować również dane badawcze powstałe w wyniku finansowania publicznego, w celu ponownego wykorzystania danych, ograniczenia powielania badań, przyspieszenia postępu naukowego oraz wspierania innowacyjności przedsiębiorstw (przy zachowaniu praw własności intelektualnej, ochrony danych osobowych, tajemnicy przedsiębiorstwa czy bezpieczeństwa narodowego)¹⁴.

Zadaniem MNiSW ma być koordynacja polityk w zakresie otwartego dostępu w skali krajowej i międzynarodowej oraz monitorowanie postępów we wdrażaniu postanowień i rekomendacji w zakresie otwartego dostępu. Uczelnie muszą natomiast wypracować własną politykę wolnego dostępu do nauki, zgodną z wytycznymi zaproponowanymi przez MNiSW i *Zaleceniami Komisji Europejskiej*, a także stworzyć i prowadzić własne repozytoria instytucjonalne spójne z systemem krajowym i europejskim.

12 Kierunki rozwoju, op. cit. s. 9-11.

13 Stanowisko Prezydium PAN z dnia 3 listopada 2009 roku w sprawie Open Access oraz Stanowisko Prezydium KRASP i Prezydium PAN z dnia 5 lipca 2013 r. w sprawie zasad otwartego dostępu do treści publikacji naukowych i edukacyjnych, Panorama Polskiej Akademii Nauk 2013, nr 7, s. 3; 7, dostęp: <http://panorama.pan.pl/Czasopismo,13.html>.

14 Kierunki rozwoju, op. cit. 14-18.